

М. ФІЛЯНСЬКИЙ

СПІВАЙ - ЖЕ, СЕРЦЕ...

Я, спать лягаючи, в вікні,
Вікониць не закрию —
Нехай небеснії вогні
Мій сон досвітній миють.
Хай гомонять з-над вій моїх
Про инше подоріжжя,
Хай лине ніжній гомін їх
З таємного безміжжя.
І буде чуть мені крізь сон,
Як під серпанком ночі
В відмову першим сйивам лон
Билинка затріпоче;
Як, знявшись, пташка продзвенить,
Піднімуть квіти вії
І світ небес оповістить
В свій час труди земнії.

РАНКОН

1

На ліжко пада час досвітній.
Згорнувши зорі, ранок літній
В обновах срібнозолотих
Знімає сон з очей земних.
І ще одна, єдина мить
І гарт небес в вікно влетить,
І сон зігнавши з вій моїх,
Позве мене до дій земних.

2

Встаю. Мене вже жде мій ганок
Цілує душу літній ранок:
В його простор, в його красу
Уста розбуджені несую.

3

Шукаю ключ, беру весло.
Ще не гойдається стебло.

Тільки зрина з туманів луг.
Ще не спускався вниз пастух.
Нема на стежці босих ніг —
В сагу рибалка не пробіг.
Стоїть під лісом ночі тінь,
Ще щось сказати їй хоче він;
З його холодних гордих рис
Ще поцілунки не знялись,
Хоч тайна ночі — вже й зійшла
З його прекрасного чола...

4

Мій незабутній Барбінзон —
Corot, Rousseau і Troyon!
О, скільки ранків золотих
Я разом з вами простеріг,
В досвітній луг, в цей ясний час,
Спускався з вами скільки раз.
І — впившись серцем в ваші далі
В перлових сїявах пасторалі —
О, скільки раз за вами вслід
Я пуринав в смарагди віт!
І скільки - б тих богів земних
Я на шляху краси не зміг —
Мені в цю мить, в цей струнний час
Вже не забудь ніколи вас...

5

І я човна свого знайду,
Лататтям сонним проведу
І вийду дзеркалом на плес.
І буде час:
з землі й з небес,
Немов - би в казці, а чи сні,
Збіжать, злетяться при мені
І звуки й фарби і вогні.
І що - б в той час там ні було —
Що не співало й не цвіло —
Все загориться й закипить
В однім ладу,
В єдину мить,
В однім чаду,
В бажанні — Жить!

6

Сюди ніхто не прийде з них,
Не вирве слов з грудей моїх.
Ніхто не запитає —

Чого він тут в таку рань,
Кому збира досвітню дань,
Чого він тут шукає?
І затремтить якась канва,
Ще слов нема, а вже жива,
Вже біля серця, вже дзвенить,
Ще мить єдина і — влетить...
І весь і збуджений і п'яний
Зустріну я Язык Огняний.

7

І запинивши човна хід,
Я піднімусь косою
І наберу коханців квіт
Остужених росюю.
Я далі ясної нап'юсь,
І вмию душу ранком,
І знов за стіл за свій, вернусь
Що зве мене на ганку.
І буде ясен весь мій день,
І глибше думи в чолі,
Рясніш лади моїх пісень
І легше рук мозолі.

ПІВДЕНЬ

8

І знов я в людях, на миру
Поміж людських річей;
І знов я входжу в машкару
Як панцир від очей.
Там бурі й вир, і боротьба,
І чистий сон і гріх;
Сьогодні — сльози і журба,
А завтра — струни й сміх.
Прийми - ж, о серце, й будня час,
Прийми, як дань землі,
І доки погляд не погас —
І жарт, і жах, і глум, і глас
Клади в свої шаблі.

9

Хворію иноді весь день,
Мовчить душа моя,
Немає струн, не чуť пісень
І весь — нікчемний я.

Охватить будень наче спрут
І душу й серце й ум
І в темну прірву манять, звуть
Нудьга й безмежний сум.
Тоді — туди, на груди скель,
На ясне шкло свічад,
Куди не дійде дим осель
Ні будня чорний чад.
Лиш мить одну на синій млі,
Чи в горах, чи внизу —
І знов новий пеан землі
В устах своїх несучи.

10

Три суми ждуть мене що-рік,
Три суми, три нудьги,—
І вже я так до них привик,
Що слов нових не зна язик
До їхньої черги.
Мій перший сум — то горлиць глас
З пільми зелених шат —
Минув, мигнув весняний час,
Між квіт запав і там погас,—
Не жди й не клич назад.
І другий сум — зацвів ромен,
Коси подався дзвін...
Співців моїх останній день,
Гай поховав луну пісень
І в мертвім сумі він.
І третій сум — вінок, вінок
В убрусі золотім:
Прийми-ж, о серце, свій зразок,
Прийнявши жовтний пелюсток
Над чолом над своїм.

ВЕЧІР

11

Вечірня тінь, вечірня тінь...
О, скільки змін, віків колін
Вона за труд землі взамін
На серце мир несе з долин...

Несеться тінь від дальніх кон
І пада в серці, мов закон —
Нагад душі про вічний сон.

Співай-же, серце, свій пеан,
Поки горить під сонцем лан
В південнім куреві оман.

Бо прийде день і зійде тінь
І сонцю радости взамін
Промовить коротко : амінь.

12

Прощаюсь з сонцем кожен раз
В той час, як день мина.
І тих хвилин ніхто між вас,
Ніхто між вас не зна.
Що-дня в той час стою пред ним
Єдину мить німу,
Краси земної пілігрім —
Я дань несу йому.
І як не рвав-би серця жаль,
Дупі не стиснув гніт —
В той час зо мною тільки даль,
Зо мною сонця світ.
І знову дуг туману жде...
І скільки видно гін —
В мій зігурат ніхто не йде,
Я з сонцем — сам - один.

13

А в нічку ясну, в ніч безмовну,
Яка услада для душі
Пурнути в прірву перлів повну,
Що гомонять в німій тиші!
І спостерігши час-годину,
Як сон обійме мир земний,
За межі меж на мить єдину
Занести раптом крила мрій!
І там простор, і там безміжжя,
І там і фарби, і вогні,
І дум безкрає подоріжжя,
І мрії, й казка, і пісні...

Я, спать лягаючи, в вікні
Викониць не закрию:
Нехай небеснії вогні
Мій сон досвітній миють.

Хай гомонять з-над вій моїх
Про инше подоріжжя,

Хай лине ніжний гомін їх
З таємного безміжжя;

Десь буде чуть мені крізь сон,
Як раптом, серед ночі,
В відмову першим сяйвам лон
Билинка затрипоче.

Як, знявшись, пташка пролетить,
Піднімуть квіти вії
І світ небес оповістить
В свій час труди земнії.

І з серцем чистим встану я
І стріну ранок літній;
Прийми-ж в свій скарб, душе моя,
І ніч і час досвітній.

В. ПІДМОГИЛЬНИЙ

«ТРЕТЯ РЕВОЛЮЦІЯ»

(НАРИСИ)

Було біля першої години ночі. Ксана, схилившись на довге підвіконня, часом торкаючись чолом холодного скла, дивилася в сіру далечинь, де лунали такі дивні, страшні, а вже звиклі звуки. Бій ближчав. Прозоре стукотіння кулеметів, безладна трискотнява рушниць, раптові вибухи шрапнелів, що недавно ще були мов марево невиразне, сунули й облягали місто. Несподівано знімались ракети й осяювали на мить небосхил. Потім важко били гармати.

Ксана дивилася на рівну вулицю, що простяглася туди, до стрілом напоєного мороку, і на будинки, що скам'яніли вздовж неї. Ксана думала: у тих будинках поховалися, прищулилися по льохах люди, залякані, тривожно чекаючи. І може тільки хто, цікавий, хоробрий, чи хороброго вдаючи, дивиться, слухає, як от вона, примарного бою.

Раптом десь зблизька розітнувся постріл. Ксана відсахнулась.

— Може ходімо? — почувла вона коло себе.

Це Андрій Петрович. Ксана протягла йому руку й промовила:

— Ще трохи... ще безпечно...

Андрій Петрович знову заходив по хаті.

Ксану вабив бій. Ще й місяць чи буде тому, вона теж, мов стара пані грому, жахалася пострілів. І на селі, де жили вони, бої видавалися ще страшнішими. Тоді чоловік цілував її, а вона таки боялася. Вона питала:

— Що буде, як прийде Махно?

Він сміявся:

— Лікуватиму його молодців.

Махно прийшов і розстріляв її чоловіка. Десь за селом, уночі. Бій був уже в місті. Луна несла постріли по-під самі вікна, земля стугоніла, приймаючи гарматні набой.

— Партія білих з чорними кінчається на користь чорних, — промовив Андрій Петрович.

Ксана мовчала. Вона стелила свої думки туди, де танцювала смерть. В пострілах вона вчувала симфонію смерті. Бій — це музика, це залізна оркестра. Вона уявляла собі степи. На високій, давезній могилі стоїть смертельний диригент. Це Махно. Який він! Бо він убив її чоловіка...

І от, піддавшись гарячій навалі жалю, Ксана заридала. Вона на всю глибіню відчула жах долі й невблаганність боротьби, що точилася, все остеронь захоплюючи й ламлючи.

Андрій Петрович взяв її за руку й силоміць повів з темної кімнати.

— Годі, годі, — казав він, — бачите, куди доводить хоробрість.

Стрілянина розлягалася невидною курявою десь зовсім близько, ніби стріляно раптом з - за плеча; над головою, зітхнувши, розпадались шрапнелі, будинки нервово кидались і трипотіли.

Андрій Петрович звів Ксану сходами до льоху, де збилася родина. Тут, під землею, у світлі полохливого каганця, бій озивався притлумленим грюкотом. У цій напівтемряві, невиразні тіні від себе кинувши, збились люди.

Худий чоловік, урядовець почт і телеграфів, господар помешкання, глянув на Андрія Петровича з німим питанням.

— Махно, — відповів той.

— Махнівці взяли! — верескнула дружина урядовцева в пальті, закашлявшись з важкої вогкості повітря. Її змучили безсонні ночі, на обличчя лягли темні зморшки, очі знесилили від чекання.

Ксану посадовили на дзиглику коло каганця, і вона сиділа, схиливши голову. Її коса, звільнившись від прищпільок, тихо зсунулась і звисла поруч.

На хвилю всі змовкли. Постріли рідшали, вщухали. Гімназист 5-ої класи Колька, використавши тишу, заявив про своє невдоволення.

— От бачиш, мамо, їх і не вбило. А мене не пустила.

— Мовчи! — гукнула на нього мати. — Ти варвар! Ти мучиш мене!

— Дядьку Андріє, — казав Колька далі, на неї не зважаючи, — знаєте, скільки раз стрільнули? Я підрахував з нудьги. Сто трицять вісім! Грубо, правда?

Мати схопила його просто за обличчя й шарпонула:

— Ти ізверг! Ти душу мені виймаєш!

Колька, приглажуючи волосся, тихо скаржився дядькові:

— Малда боїться, а на мені зриває. Треба терпіти.

Бій кінчився. Каганець жалібно миготів.

— Ходімо, ходімо нагору — полохливо казала Марта Данилівна, господиня, — погано, як вони знайдуть нас тут...

Колька повагом пішов попереду. Андрій Петрович з господарем узяли на руки Ксану — вона заснула.

*

Каганця поставили в кімнаті за шафою, щоб не видно було світла крізь віконниці. А не спав ніхто. Говорили пошепки, ступали навшпінках. Господиня Марта Данилівна нервово посміхалася й улесливо питала Андрія Петровича, себе заспокоюючи:

— Та хіба ми буржуї? Вони теж розуміють, де буржуй. Гриша двацять років служить...

Часом вона обурювалась на дружину:

— Чого ти мовчиш і ходиш? Ти душу мені виймаєш! Господи, що ти за людина!

Колька вартував біля вікна, дивлячись крізь щілину і вряди-годи урочисто промовляв:

— П'ятеро... з рушницями... Звернули за ріг...

Він почував себе прекрасно й вигідно, виконуючи цей обов'язок: всі до нього прислухалися й мама не гдирала його по-дурному.

Раптом він гукнув:

— Троє! До нас! Уже на сходах!

Він не стримував своєї радості й бігав по хаті.

Цієї хвилини постукано. Колька метнувся відчиняти, але мати дала йому потиличника й пішла сама. Вона певна була, що повинна це сама зробити, зустріти, як господиня, і її серце, крім смертельного жаху, мимоволі сповнялося покірним, ба радісним почуттям перед переможниками, що їх не судять.

Поєднавши всі сили, вона ласкаво, кокетуючи трохи, спитала:

— Хто там?

— Одчини. Махнівці, буржуйські звірі, — відмовив грубий голос.

Вона відімкнула, приговорюючи:

— Заходьте, заходьте! Колько, неси світло! Каганець у нас...

Вони недбало ввійшли, тягнучи свої рушніці — троє хлопців у кожушанках, у великих, болотом закаляних чоботях. Серед п'яти вони здавалися великі, волохаті. Спинившись на порозі кімнати, один вимовив голосно — а всім після шепотіння й обережних кроків здалося, що він гукнув!

— Світла, лампу!

Він не хотів уступати до великої напівтемної кімнати, де каганець освітлював по кутках нерухомих людей.

Лампа була № 20, з гасом, на свято впорядкована й прихована. Вона довго блимала, не запалювалась, розкидаючи по стінках миготливі плями. І відразу зайсніла. Тоді махнівці заворушилися і ввійшли до кімнати. Їхні обличчя були давно неголені, м'ясисті, і з них пахнув спокій і сила села.

— Сідайте, сідайте... — Марта Данилівна тягла їм оббиті оксамитом крісла, красу свого мешкання.

— Їсти, — сказали.

Їм дали холодного кулішу, огірків, капусти. Вони глянули й один сказав:

— Оце? Ні, ви дайте нам того, що пани їдять.

— Які ми пани? От, дивіться, — Марта Данилівна сміялася, вдаючи здивовану, й показувала на ногах старі черевики.

— У городі всі пани, — впевнено відповів махнівець.

Гнітюча увага й нашорошеність панували в хаті. Лампа № 20 весело пихкала, набираючи де-далі більшої сили й яскравості. Махнівці подзьобали з видимою неохотою капусту й закурили. Марта Данилівна з острахом почувала, як що-раз більше тремтять її ноги, але посмішка й готовність служити не сходили з її потомленого, пристареного обличчя. Вона промовила:

— А ви, мабуть, заморилися... Воювати важко, можуть убити...

Кольці здалося, що вони вже відходити мають, і він похапцем запитав:

— Ви не можете сказати, який батько Махно? Високий?

— А ти що, розвечик? — похмуро посміхнувся вузьколобий, з патлатим волоссям, хлопець.

А мати вже потягла Кольку в куток і там термосила.

Андрій Петрович присунувся до них і запитав:

— Ви з села?

— З села, — неохоче відповів патlach.

— Який у вас програм?

Махнівці презирнулись.

— Такий програм, щоб знищити панів.

— А потім?

— Як знищитим, — тоді побачим.

Розмова їм не подобалась, вони встали й узяли рушниці.

— Гроші миколаївські є? — раптом спитав патlach.

— Миколаївські давно вже перевелися, — весело відповів Андрій Петрович.

— Ти, стерво панське, тобі кажу — давай гроші! — гукнув махнівець і підніс рушницю.

Андрій Петрович глянув на нього й мимоволі стенився — в очах селянських, таких спокійних і похмурих допіру, зайнялася смертельна звіряча лють. Він відчув у цьому, за мить перетвореному погляді всю безоглядну ненависть села до пана і до всього, що панським здавалося: до піджака, до комірця, білої руки, до кам'яних будинків і цілого міста.

А Марта Данилівна, розпачливо скинувши руками, упала махнівцеві до ніг і оповила його чоботи:

— Ой, не вбивайте, — шепотіла вона, — не вбивайте, рідненькі... Немає миколаївських... Беріть усе, беріть...

— Давай, які є!

Їм дали купу радянських, петлюрівських і денікінських папірців. Патlach поділив усе на три купки й роздав. Марта Данилівна сміялася, держучися рукою за груди:

— Спасибі... Беріть пожалуста...

— Ми вас, сукиних синів, ще потрусимо, — байдуже промовив патlach, — ми кишки з вас повипускаємо. У вас де денікінців сховано? Показуй кімнати!

Марта Данилівна бубоніла:

— Тільки племінниця хора, тільки...

Махнівці спинилися коло Ксани, що спала, розкинувши руки, оповита довгим волоссям своєї коси. Вони роздивлялися на її бліде витончене обличчя, де розлилася незнана їм панська милість притомленої краси.

— Н-да... — промовив патlach, і всі мовчки пішли до дверей. Марта Данилівна проводила їх.

— Заходьте до нас, — кокетувала вона, — моя племінниця видужає... заходьте...

На вулиці безугаву торохкотіли повозки — в'їздила махнівська валка.

*

Ксана прокинулася пізно; за вікном був імлистий ранок пізньої осені. Ксана раптом підвелася, загортаючись у своє пальто, і пригадувала. Вона тремтіла з холоду й невиразних кошмарів минулої ночі.

В інших кімнатах було тихо. Ксана одягла пальто в рукава й пов'язалася теплою хусткою. Але в'їдлива осіння вогкість дошкуляла їй у непаленій, важким холодом пройнятій, кімнаті. Зуби її почали нервово клацати.

В їдальні, скоцюрбившись на каналі й руки під пахви сховавши, спав господар, Григорій Опанасович. Колька солодко хріп, натягши

на себе своє й батькове пальта і зверху великий килим. Марту Данилівну Ксана знайшла коло вікна, де сама вона вночі дивилася була на темну вулицю.

— Що ви тут, тьотю, робите? — спитала вона.

Марта Данилівна скинула на неї набряклі синяві очі.

— Я дивлюся... може ще прийдуть.

— Треба розпалити пічку, тьотю. Холодно.

Вони принесли з льоху рештку дров і взялися коло пузатої „буржуйки“. Дрова сичали, жінки дмухали, ковтаючи дим і солоні сльози. Марта Данилівна розповідала:

— Знаєш, вони такі прості... Зовсім не такі страшні, як казали... Прості хлопці. Взяли гроші — так усі-ж беруть. Погрозились убити — так це всі так. А не грабували. Ми зваримо кави, Ксано. Є ще трохи хліба. Ти спала так спокійно. Вони на тебе дивились.

— Дивились? Я це почувала... мені якось було так важко...

Ксана замислилась і сказала:

— Тьотю, а що, якби до нас прийшов сам Махно? Ти злякалася-б?

— Ні. Тільки що нічим приймати. Пам'ятаєш, раніше було — цукерки, вино? На мої іменини, згадуєш?

Марта Данилівна смутно посміхнулася. Колись воно було, казкове спокійне життя, а тепер його й уявити важко. Хіба можна повірити — були такі часи, коли люди вставали по теплих хатах, умивалися, пили чай, розходилися на посади. Потім обідали.

Дрова взялися полум'ям і залізна буржуйка весело трискотіла. Жінки насолодно схилилися до пічки й ловили її тепло. Марта Данилівна збадьорилася й почала нервово, улесливо сміятися. Так вона навчилася за революції.

— Ти подумай, Ксано, як усе перекинулося... Коли революція почалася — всі раділи, ходили демонстрації, червоні стрічки. Була радість — правда, й ти раділа? А я підрахувала — оце вже п'ятнадцятий раз беруть місто, стріляють, роблять труси... Це п'ятнадцята влада! Хіба хто думав? Коли приходить влада, я молюся — знаєш, за що? Щоб влада продержалась довго-довго... Хоч місяців зо два!

Вона змовкла, потім схопилася й постягала з Кольки все накриття.

— Колько! — гукала вона. — Вставай! Ач, як потягається!

Колька невдоволено підвівся.

— Ви, мамо, зранку починаєте гдирати... Ви перевищуєте свою владу надо мною...

— Ти — нахаба!

Колька тим часом будив батька.

— Вставай, старий буржую! Годі дрихнути!

— Боже мій, який це нахаба росте, — шепотіла мати.

Вона мішала на буржуйці руду каву з ячменю й думала про старшого сина Альошу. Вона любила його найбільше. Це перша її дитина. Він виріс високий, стрункий. Вона любила його найбільше. І як їй було терпіти, коли всі знайомі, всі близькі люди казали: її син — комуніст! Вона плакала, благала, проклинала. І в кого вони повдавалися, такі вперті?

Колька, скинувши сорочку, зробив шведську гімнастику й наприкінці став на руки догори ногами. Уміння ходити на руках давало йому право трохи згорда ставитись до людей.

— Видай мені порцію, мамо, — заявив він, — я піду в город.
Григорій Опанасович, напившись гіркої кави з черствим хлібом, теж узяв картуза.

— Ти куди? — запитала дружина.

Григорій Опанасович стурбовано блимнув очима:

— Оце так... Треба йти...

За три дні боїв він страшенно занудився за своєю посадою. Та й узагалі за часи революції він до посади почав ставитися инакше. Він був син сільського писарчука. Двацять років він старанно упоряджав свою домівку, радіючи з кожного купленого стільця, канапи, тарілки. А тепер він домівку зовсім розлюбив. Він не бачив перед собою мети. Його мрії про піано й невеличкий власний будинок розбила революція. Вона відняла в нього старшого сина, що він, за його планом, мав бути інженер. Революція була Григорієві Опанасовичу якимсь несподіваним віхорем, що раптом усе зломив. Так здавалося спочатку й було боляче. А згодом революція стала безкінечним, далеким шумом. І то посада йому допомогла. Прийдеш. Папери. І — тихо. Десь змінюється начальство, ідуть нові накази, а на столі одноманітні відношення, а коло столу — спокійно.

Григорій Опанасович вийшов хутко з помешкання, не слухаючи, що кричить йому навздогін дружина. На вулиці він зітхнув вільніше, натяг кашкета, поставив комір пальта і попростував, зігнувшись, мертвами вулицями до головного почтамту.

*

Незабаром, як Григорій Опанасович пішов на посаду, додому завітав його старший син Альоша. Мати, побачивши його, спочатку жажнулась: Альоша був у такій самій, як уночі махнівці, козушанці.

— Здрастуй, мамо, — сказав Альоша і додав, — нагрій мені води, я вмиюся.

В його словах матері вчулася дитяча теплина. В її очах повстали раптом далекі часи, коли вона вагітна ним була.

— Альошо... Альошенько... — заговорила вона, — ти вернувся? Як - же так?... Відкіля...

Марта Данилівна заметушилась; вона не дивилася вже на сина, бо він воскрес у її душі на місці болючої плями.

Альоша сів на канапу й оглянув кімнату, де виріс був і де нагромаджено тепер силу речей — два ліжка, канапу, подерту ширму й кілька столів. Це стояло колись так статечно по своїх місцях, а оце купую збилося до великого джерела — залізної пічки.

— Ну й гармидер у вас, — мовив він, скривившись.

— І на душі так...

Альоша озирнувся — близько нього стояла Ксана, рівна, бліда, в довгій хустці.

— Я була колись біля моря й воно хвилювалося. Тоді на душі теж неспокійно...

Альоша здивовано глянув на неї; йому навіть неприємно стало, бо всякі такі таємності й нюанси в голосі були йому без краю далекі. Тим - то, коли вона сідала поруч нього, він зауважив:

— На мені воші. Може тифозні.

Вона взяла його руку й промовила:

— Який ти щасливий, що прийшов з махнівцями!

— Справді?

— Да, ти міг бачити Махна.

Вода нагрілась і Альоша взявся умиватися. Він скинув захисну сорочку й закасов рукава. Він умився з великою насолодою.

Мати його побачила вперше, який він. В натільній брудній сорочці, з розтібнутим коміром і червоним від рушника обличчям, а на обличчі — чужі, не під її доглядом складені, рисочки, кутики й крапки. І це чуже погасило на устах її слова, що вона мала. Болюча непевність огорнула її.

Альоша одягся й пішов до кімнати Андрія Петровича. Той зустрів його в своєму хатньому вбранні — пальті, драних калошах і шапці. Штани в нього були короткі, бо він мусив урізати їх, щоб захистити важливішу частину тіла.

Старий і молодий міцно обнялися по-приятельськи.

— Коли комуніст одягає чужі реліквії, а свої ховає, то він має це з'ясувати...

Андрій Петрович сказав так і посунув Альоші стільця. Альоша скрутив козячу ніжку з махорки й закурив.

— Ддааа, — промовив він, — як який комуніст. Адже комуністів є три категорії. Передусім — фанатики; кожен нерв у них кипить, вони прекрасно вмирають. Потім є холодні й такі неприємні, але вони прекрасно мислять. І є ще шахраї, що прекрасно спекулюють.

— Я певний твоєї категорії, Альоша, — але можу тільки догадуватись про твоє становище.

— Да, — сказав Альоша, — я шпиг при штабі Махна, і не поганий, вірте на слові!

— От, Альошо, я весь час про це думаю! Знаєш, здається, ніби історія випробувала різних способів перемагати спеціально для того щоб ви їх використали!

— Ми й перемагаємо, — засміявся Альоша. — От їдеш з села до села, верхи по незнайомих первісних степах, потім спиняєшся десь, і викидають чорний прапор. Тоді звідусюди з'їдяться, мов земля їх родить: крадуть у батьків коні, кров'ю здобувають обрізани — й до Махна! І всі вони сірі, ці хлопці... А чом ідуть? Бо самі невиразні, і в нього — теж. Що село? Хіба що безконечна потенція. Отакий і Махно. Звичайно, міщанам здається, що він великий, а міщанкам — що вродливий, а це просто так іграшка обставин.

— А хіба інакше буває? — спитав Андрій Петрович.

— От ми й хочемо довести. Той хлопець з обрізаном іде тільки тому, що має м'язи й хоче ворухитись. Ми даємо Махнові організувати цих м'язоворухників, як капіталістам колись виробництво. А потім ми приходимо й експропріюємо на свою користь.

— Я радий, що моя наука не пройшла тобі марно! А далеко вже ти відійшов від мене, Альошо! Я часто згадую — в цій самій кімнаті ти сидиш і слухаєш. Я розказую тобі про Париж, Лондон, Брюссель, Сибір. Ми читали разом Маркса... та хіба його самого? Я розкривав тобі нові світи. Я створив тебе — це так... І ти пішов далі, далі... Ти згадуєш про це?

— Ні, не згадую! Ніколи, вірте слову! Кінець - кінцем, життя моє не солодке, — багатом товаришам краще. Знаєте, скількох комуністів порубали на моїх очах? Сімнадцятеро.

— Мое життя далеко простіше. Єдиний обов'язок мій — поставити сестрі дрова. За це дістаю кулішу й окропу. На цих двох китах тримається моє існування.

— І вам не соромно? — скрикнув Альоша, — я не розумію...

Андрій Петрович урвав його:

— Мій любий, не кривися й не доводь! Я переживаю золоту старість, а ти хочеш, щоб мені було соромно!

Він захопився й казав далі:

— Золота старість, а хто хотів-би її мати? Хіба всю мудрість не варто віддати за однісінький шматочок невеличкого, поганенького пориву? Мудрість шкідлива, коли не служити пориву... Це зрозуміло, і це трагедія! Щоб жити, треба знати, а знання вбиває. Людськість хитається між дикунством і культурою. А їх треба поєднати, не протиставити! Мудрість, де не бринить тонкий відгомін голодного вию й поклик на самицю — є мудрість смерті...

— Загубила вас ця кімната, — посміхнувся Альоша, — на філософію зійшли! А хто вчив мене, що подумати треба раз, тільки добре подумати, і не передумувати?

— Я про це й кажу, Альошо! — захікав старий, — я не вмію вже бажати, а цінувати волю я вмію... Я вірю, що ви поєднаєте культуру з дикунством. Це кажу я, старий революціонер, емігрант і каторжник! Хто були ми, старі? Ти уявляєш, що таке був соціалізм у XIX столітті? Це була найвища на той час культура, і ми були культурники. Цю культуру я передав тобі, молодому хлопцеві... Ви взяли від нас культуру соціалізму й добрали способу його здійснити. Ви використали величезний досвід минулих віків і сказали: всяку культуру треба передусім одягти тілом. І ви поєднали культуру соціалізму з дикунством. Це геніально й неминуче!

— Буржуазія те саме каже, — відмовив Альоша й кинув цигарку, — тільки зве це грабіжництвом, а не геніальністю. Різниця назов, не більше.

— Ти гніваєшся, Альошо? На мене? Це-ж не те, що говорить буржуазія, хоч ти й повинен так міркувати. Звичайно, найперша правда всякої боротьби — безоглядно заперечувати іншу думку, крім своєї. Правильно, бо хто не робить так, не переможе. Я цілком розумію, що повинна бути схема: хто не з нами, той проти нас. Повинна бути в боротьбі, в агітації, а не в розмові з добрими знайомими...

— І тут. Скрізь.

Альоша глянув у вікно, де порожній день простягся над містом, і згадав, що вже давно не спав. Він потягся й сплющив очі. Андрій Петрович витяг з кешені пальта сіру ганчірку й витер худе обличчя.

— Дитино моя, — мовив він, — я хотів сказати, що є схема для людей і схема для душі. Так от не давай, щоб схема душу опанувала! Бо це провадить до неприємного царства папуг і малп...

Альоша підвівся й поклав обидві руки на плечі Андрієві Петровичу:

— Ну, так і ви на мене не сердитесь! Я папуга й малпа, а ви — жаба!

Він стиснув дядькові руку.

— Чекай, я проведу тебе. Піду до саду по дрова.

Андрій Петрович скинув пальто й узявся піддагати безрукавого кожуха. Альоша вийшов до їдальні. Тут було тепло й хатньо. Марта Данилівна схилилася коло буржуйки, а там бадьоро пихало й шкварчало.

— До побачення, мамо, — промовив він.

Мати підкинула до нього своє червоне обличчя.

— Альошенько, куди... Я який обід варю...

А він уже простяг їй руку.

— Ніколи, мамо.

Вона покійно дала йому свою, а потім схопила другою рукою його стан і припала до сорочки. Він скривився.

— Ну, тільки не плач!

— Ні, я не плачу, не плачу... Рідний...

Альоша надів козушанку й шапку. Надійшов і Андрій Петрович, він підперезав пальто мотузкою, застромив сокиру за такий пояс, мав ще мотуззя й невеличку пилку.

Марта Данилівна провела їх до дверей; син нічого не сказав їй більше. А в неї не було вже сили навіть до вікна підійти та дивитися йому вслід.

Вона прихилилася до дверей. Вона знала, що син уже ніколи не прийде.

*

Альоша з Андрієм Петровичем вийшли на вулицю. Вогкий низенький ранок сповивав землю, хоч був уже пізній день. Осіння дрібненька мряка, не хитаючись, доносила відгомони далеких гармат і лягала на обличчя холодним мереживом. Каміння довгих вулиць було туманне й пустельне. На розі витягся припушений краплинками труп вершника в обіймах коня — і нікого цікавих. Був перший день перемоги й нової влади.

Андрій Петрович витер обличчя своєю ганчіркою й заговорив:

— Ніколи життя не було таке цікаве. Юнацтво краще розумітиме історію, ніж то кажуть підручники. Що таке був донедавна хоч-би той печерний вік, як не абстракція? А от усі ми цілий тиждень жили оце в льохові, розкладали там огнище, варили страву й їли її п'ятьма. Де й коли можна було так відчутти, дотикнутися, що життя є боротьба? Хто міг-би так красномовно з'ясувати, як твориться влада, закони? Та, Альошо, життя тепер скинуло всі одежі, приліплені цивілізацією, і ствердило геть усе, що свідчили босяки, а філософи заперечували. У мене, наприклад, за два роки чисто змінився погляд на дерева. Бачу дерево й думаю — добре було-б тебе зрубати! Колись любив дерева зелені, живі, а тепер укохав присохлі, бо краще горять... Та й сам я, вивернувши кожуха, хіба не подібний був-би до якого давнього Гава?

Альоша взяв його під руку й міцно притис.

— Ех, ви, філософе печерного віку! А мені так зовсім не шкода, що ви й подібні до вас трохи пожили в льохові — їй-бо не жалко!

Андрій Петрович засміявся й трусонув своєю сокиркою.

— Та й я не дуже смучуся! От тільки ти даремно на мене, Альошо, образився, як я згадав про дикунство. Ти думаєш, дикунство

що? Це молодість душі. Я бачив тут матросів і думав: які вони по-страшному молоді. І нічого спільного з комунізмом не мають. Це — тіло. А дух — культура. Це й є завдання: поєднати. Вдмухнути за біблійним прикладом дух культури в це молоде, пристрасне дикунське тіло. Нічого більше для комунізму й не треба...

Він раптом спинився. Вони дійшли до бульвару, що перетинав їм шлях.

— В чому річ? — спитав Альоша. — Ви, може, побачили між деревами тіні класового підходу?

— Дивись, — шепнув Андрій Петрович і Альоша відчув його хвилювання, — ти бачиш, пиляють...

На бульварі дві постаті, схилившись навколішки, пиляли огрядку акацію. Навкруги було порожньо й конспіративно.

— Альошо, голубчику! Поможи мені... ми швиденько звалимо — раз, раз... А далі, я сам упораю.

Старий був стурбований невимовно, він нервово стискував свою сокирку.

— Нема коли красти дерева, коли маєш придбати цілий світ, — засміявся Альоша, — прощайте, мій сивий учителю! Вірте мені — тільки не гнівайтесь, — серед жаб дрібно-буржуазного болота ви найсимпатичніша!

— До побачення, заходь, Альошо, — мовив Андрій Петрович, уже побігши. Коло найближчого дерева він спинився, скинув на нього оком — товсте; він обрав трохи далі невеличкого береста на свої сили, розшморгнув пояса, вмиць підрубав і припав з пилкою.

На вулиці розпочиналося цікаве. Несподівано з найближчих подвір'їв одинцем, парами й по-трое почали виринати постаті з пилками та сокирами. Мовчки приступили до вишукуваних дерев. Мовчки дзьобнули сокири й зашипіли пилки.

А за мить вулицями звідусюди, мов на раптове гасло повстання, почали сходитись люди. Ішли зосереджено, без мови, ідучи розминали руки й готували зброю. Це була сіра юрба подертих пальт, засмальцьованих кашкетів, шапок, нечищених черевиків і військових гетр. Люди були різні на зріст і віком, а разюча печатка одномасности лежала на них, робила їх однаковими, як голих у лазні. Їх різнили були посади, становище, утримання, а це зникло, і нічого більше не мали вони, щоб різнитися.

Хапливо бралися до праці, бо було й лячно. Це не було дозволено, а й не заборонено, бо що є заборонено першого дня махнівської влади, а може й усіх наступних днів? А рубати дров так близько, коли сунеться зима на беззахисні оселі, коли надії стали подібні до холодних тіней мерців, і непевні, як вони, коли тепло й їжа піднеслися на височінь найбільших із жаданих сподівань, — рубати дров, це прекрасно! Краса дерев, крапок природи серед її кам'яного заперечення й майбутнього листу на них мусила впасти перед насолодою мати паливо, що воно візьметься великим, з сивої давнини повсталим огнем.

За тими, що йшли, уже бігли. Без видимих засобів швидко котилася околицями кварталами тепла чутка:

— Рубають — і нічого!

От хитнулося перше дерево. Хтось гостро гукнув: „бережись“, усі завмерли, замовкли пилки. Чорний стовбур, розкинувши гілля, велично накреслив у повітрі смертельну дугу і з раптовим хряском припав до землі. Була хвилька тиші й прислухання, а потім рух, бадьорість і сміхи:

— Зрубали — і нічого!

Юрби більшало. Чверть години тому порожня вулиця, приспана мрякою й жахом льохових ночей, захиталася й забриніла. Трьома кварталами вздовж бульвару не було вже гулящого дерева, і охочі, спізнившись, шикувались заздрим натовпом, критикували й гукали.

Раз-у-раз лунало дзвінке — „бережись!“ — і хрюскали грудьми дерева.

Аж ось з'явилися на розі представники влади — троє вершників-махнівців. Їх примітили відразу, певніше відчули. Але вони злякатися не дали й привітно гукнули:

— А ви що тут, сукині сину, робите? Геть к чортовій матері! Збадьоріла юрба, відповіла їм лунким реготом:

— Приставайте до гурту!

— Підтягни конем!

— Заготовка!

Махнівці раптом пустилися кінями по-між юрбу й оперезали перших-кращих нагаями. Їхні обличчя сміялися, удари були болючі, а братерські. І зникли за рогом назавсідги.

Андрій Петрович працював уперто, відхиляючи всі ласкаві пропозиції допомогти. І коли вимучене дерево таки впало, він задихуючись переможно промовив:

— От і зрубав!

Він хутко обчухрав непотрібне гілля, зашморгнув мотуза, налигав себе й потяг. Тяг, як шкапа, спиняючись і сідаючи на свою жертву відпочивати. Він гадав, спочиваючи:

— А як влучно сказано: очі на лоба лізуть. Ось вона — народня мудрість.

Позаду лягали останні дерева. Людська комашня розлазилася, тягнути стовбури, гілля, несучи чураки. Тиша знову оповивала бульвар, що поширився й вишикивав з-під землі потворні високі пеньки. Він був роздягнений і пустельний. І над ним, серед оголеної порожнечі, знову мляво покотилися далекі гарматні шуми.

*

Того самого дня було викинуто по місті врочисті об'яви:

„Громадяни!

„Переможне військо революційних повстанців (махнівців) України звільнило вас від ненависної влади золотопогонників. Ваш спокій і добробут охороняє пильне око революційного повстання. До порядку, громадяни, до мирної творчої праці! Військо революційних повстанців (махнівців) прийшло не панувати над вами, а назавсідги звільнити від усякої влади. Геть владу й державу! Живи, всесвітня революціє! Живи, анархізме!

„Штаб військ революційних повстанців (махнівців) України“.

А на другий день вийшов уже й орган штабу — „Шлях до волі“. Андрій Петрович уважно читав його у своїй кімнаті коло вікна, напівзалипленого папером. Велику передову дав товариш Волін, зверхній ідеолог при штабі Махно, так званий „Ленін від анархізму“.

Він писав, що анархізм в особі революційних махнівців творить третю революцію. Перша революція скинула царя, друга — капіталізм, але тій, другій, не стало сили знищити владу взагалі. Більшовики-комуністи споруджають нову державу, оплутують громадську свободу гидким павутинням примусу. І от прийшли махнівці, щоб покласти кінець усякому примусові й неволі. Сталася третя революція, що проти неї бліднуть усі дотеперішні пориви й досягнення людськості... Розгорнуто нову сторінку історії, покладено міцні підвалини нового життя... Волін кінчав:

— Громадянин, ще вчора тяжіла над кожним рухом і думкою твоєю держава — однаково, біла чи червона. Ще вчора ти, мов нікчемний раб, підлягав диким законам; страх перед контр-розвідками й чеками, розстріли і в'язниці збавляли тобі людської гідності. А ти прокинувся сьогодні — і минуле відлетіло разом з твоїм сном. Відчуй цю велику хвилину — ти вільний!

Далі інший анархіст викладав популярну абетку на тему „Що таке влада“. Ще далі оповіщено про великі перемоги махнівців на фронтах, а наприкінці стояло:

НАКАЗ Ч. 1

§ 1.

Цього числа я почав виконувати обов'язки коменданта міста і його околиць.

§ 2.

Наказую всім особам, що не належать до війська революційних повстанців (махнівців) України, негайно протягом цього дня здати до комендатури всі гатунки вогневої та холодної зброї. Хто не здасть, буде застріленим на місці.

§ 3.

Наказую не переховувати старшин і козаків денікінської армії. Хто переховуватиме, буде застріленим на місці разом з денікінцем.

§ 4.

Наказую міській управі обкласти місто контрибуцією 500.000 карбованців на потреби війська революційних повстанців (махнівців) України, протягом 24 годин склавши спис виплатників і подавши його мені. Попереджаю, що всіх, хто не сплатить за списом контрибуції, покараю шомполами й розстріляю без суду.

Комендант міста Щусь

Андрій Петрович прочитав і вдоволено примружив очі. Хитра усмішка смикала його уста.

— Хіба обов'язково передовій зважати на накази? — гадав він. — Це нудно — повторюватись. Кожен робить свій анархізм. Та це й не новина, но найкращі ідеї мають найдовші багнети.

Другий день третьої революції був ясніший і листя жовтіше на деревах. На вулицях з'явилися люди. Ксана пішла з Колькою на базар. Треба було вимінати свою сукню на щось споживне. Марта Данилівна вже не могла цього зробити: побачення з сином коштувало їй усіх її сил. Вона ходила тепер розпатлана, і на Кольку навіть не кричала. Її ледве вистачало зварити обіда.

Колька охоче повів Ксану до базарю. Всі місця були йому добре знані, дорогою він розказав Ксані багато цікавих речей і глибоких спостережень.

— Ось на цьому розі добровольці повісили одного. Два дні висів — усі обминали. А я пішов — велике діло! Чого курку можна зарізати, а людину — ні? Ясно, що однаково. Ну й фізія в нього була, ніколи не бачив такої! Синя й язика висолопив. Це тобі не фунт ізюму, на гілляці! А от дивись на стіні — бачиш плямки? Ще вчора лежала баба. Халера її тут несла! Так і припаяло до стінки. Мозок тільки чвик! — а баба брик! Ти от панталони носиш, а баба просто так... І нічого з того не буде.

— Чого не буде? — мимоволі спитала Ксана.

— Нічого путнього з цієї революції. Отак покажуться та й годі. А потім цар буде.

— Хто тобі сказав? — здивувалася Ксана.

— Велике діло, сам бачу. Їм усім аби нажертись та потягти що. Я - ж учив — і у Франції таке було, і скрізь.

Колька енергійно плюнув і засвистів.

На базарі було чудно — всі крамнички й рундуки замкнено, багацько побито. Працювали тільки перекупки, тримаючи крам у руках чи сидючи на ньому. Чоловіки відігравали хіба що допомічну роль — носильники, піддавачи, двохколесники. До відповідальних базарних посад вони не бралися, бо проти чоловіка раз-у-раз могла бути цілком природня підозра, чи не денікінець він, офіцер або й генерал, коли він у штанях.

Тим-то жінки домінували. Голоси їхні були бадьорі, руки червоні й меткі, обрахунки певні. Зненацька вони опинилися королями ринку, дрібні ще вчора погноблені від гуртовиків — спекулянтів, а сьогодні незалежні, що їм голодний мешканець ніс і до ніг клав роками збірані свої скарби: срібло їдальне, сукні, килими, вази, посуді білизну. Тріумфальні перекупки приймали все, як належне, бо вони мали в своїх руках чудові речі, через людську пиху перед тим зневажені: борошно, пшоно, олію. Усе тут підлягало виміну, тільки не книжки. Ніякий штукарь не виносив сюди цих рушійв культури, бо й за цілий університет не дістав-би картоплини. На базарному полі людський розум зазнав смертельної поразки від вікового свого переміжника — людського шлунку.

Сьогодні оберталися всі гроші, хоч хто їх випустив і хоч коли, і в процесі купівлі - продажу стихійно встановлювались паритети.

Зверхня військова влада давала волю розвитку економічного життя, а простий козак-махнівець, навіть не тямлючи, що він анархіст, брав усе йому потрібне порядком братерської допомоги і чесно не видавав розписок, ані посилав до штабу одержувати гроші.

Часом знімалася паніка й за хвилину базар порожнів зовсім. Всі тікали, стрімголов, не міркуючи, а тільки біжучи. Ніхто не знав, чому, а відчував, що коли й немає нічого, то може бути. Потім обережно сходилися знову з-за рогів і з подвір'їв. Кожен гостріший рух, піднесеніший голос набирив чудернацьких, загрозливих форм у напруженій атмосфері базару й життя, а проте було весело й якимось по-ловецьки.

10 фунтів житнього борошна за шовкову сукню — це добре, навіть дуже. 10 фунтів борошна, це 13 фунтів хліба, тоб-то одній людині мінімум на 13 день, чи 13 душам на 1 день, чи інша яка комбінація з обрахунку 1 душа на 1 фунт хліба, а не навпаки. Ксана відрядила Кольку з борошном додому, а сама пішла далі на місто.

Цими днями, сидівши в кімнаті, Ксана раз-у-раз відчувала потяг вийти на вулицю й ходити. Це часом невиразно турбувало її, змушувало кидатись її серце в незрозумілій нудзі. Вона мов утратила почуття часу, дні та ночі стояли перед нею нерухомі й тривожні. Вона спала і вдень і вночі, прокидалася раптом і зненацька засипала. Її очі заглибились, повіки здовжились, бліде обличчя під пасмами виткого волосся набуло дивної гострої краси. Риси її мовчали, і вона любила, їй насолодно було оповити голову тонкими пальцями, схилитися, слухати раптового тремтіння свого тіла й навколишньої тиші.

Вона рівно йшла вулицею, переходивши квартал по кварталу. Голова була непов'язана, і після хатньої задухи вона глибоко відчувала холодкуваті дотики повітря. Вона дивилася навкруги, схиливши голову, і бачила: скрізь була руїна. Ноги дзвінко ступали по битому склу, що шаром вистилало пішоходи. Тут лежали уламки шибок, шматки вітрин, цурупалля, цеглини. Крамниці обабіч роззявили широкі отвори вікон, відкриваючи страшну порожнечу середини: зламані полиці, потрошені стільці, жужми паперу й ганчір'я. За півтори доби вони зі схованок багатства обернулись на безокі ями.

Ксана бачила будинки з обваленими від набоїв рогами, подзьобаними від куль мурами й рясно обпалим склом. А цілі шибки обліплено смугами білого й кольорового паперу, навхрест, кривульками мов упоряджено на це безладне свято сплюндрування. Ксана бачила будинки погорілі, чорні, що там на оголених мурах височіли непотрібні дахи — і їй було затишно серед знищеного. Вона поволі сунулась наперед, вдихуючи з пестливим повітрям осени запашність руїни, мов серед парку, що там тихою луною котиться далеке рокотіння моря.

Ксана йшла що-раз далі. Готель „Асторія“ з золотими візерунками на червоних мурах, постійний штаб усім переможцям над містом, і тепер виконував свою звиклу роль. Його кімнати байдуже приймали нову владу, його льох бачив усяких в'язнів, а прапор на даховому шпилі покійно зміняв свої кольори. Тепер він був чорний, пишно хвилюючи на вітрі темрявні бганки з золотими літерами: „Живи, анархізме!“.

Так само поволі й спокійно зійшла Ксана на його ганок. Вона поминула юрби махнівських козаків і вступила до широкого фойє.

Вона спитала. Так, батько Махно мав сьогодні приймати громадян, вона прийшла вчасно. Двоє штабних потрусило її, чи нема зброї, використавши всі можливості підчас трусу. Вона мовчала. Тоді їй сказали приєднатися до гурту людей, що чекали на батька. Вона стала біля підвіконня.

Махно довго не з'являвся. Він був у будинкові, але в льоху. Там зібрано тих заарештованих, що їх довели до штабу, не застріливши на місці. Тепер їх вишикували в ряд, двадцять сім душ перед очі Махнові, обличчям до світла, що ледве прохоплювалось крізь ґрати запованих шибинок. У льоху був морок і тиша. Махно по черзі підходив до кожного і хрипко питав:

— Тебе за що?

Йому відповідали мало не всі пошепки, пригнічені незвичайними обставинами суду. Він слухав їхні правдиві й вигадані історії, напоєні розпачем і тремтінням, часом він підносив голову й раптом оглядав в'язня сірими рухливими очима з безбарвного, ластовінням укритого обличчя. Часом він чудно хитався невисоким станом і тихо цокотів шаблею на підлозі. А не мовив нічого. Він слухав терпляче, потім ступав далі й питав:

— Тебе за що?

Двадцять сьомого спитавши, він повернувся й хутко вийшов, дзвякаючи острогами. Він залишив по собі свою страшну мовчанку і могутність своїх пронизливих очей. В'язні стояли лавою, як були винажені його безжальним слуханням. Він був і зник, як примара.

На сходах його наздогнав начальник контр-розвідки, чорноволокий легінь — Льовка Задов, що перед ним тремтіли всі повії йому підвладних округ.

Він гукнув:

— Так што-ж із ними?

Махно, не спинившись, уривчасто відповів:

— Пострілять, і край.

Батька супроводив тільки присадкуватий татарин Алім, його джура й кат. Всі боялися його згорбленої міцної постати, довгих рук і нерухливого випнутого обличчя з заціпленими губами, що часом беззгучно й жадібно ворушилися.

Коли вони пройшли фойє, всі заворушилися й покотився шепіт: „батько, батько...“ Ксана, почувши, рівно пішла до дверей, а її спинили:

— Куди лізеш? Батько сам скаже.

Алім зайшов слідком за батьком до кімнати, причинив двері й сів коло них. зібгавшись у сіру грудку. Він, як пес, охороняв ухід до свого пана.

Кабінет ватажка революційних повстанців, батька Нестора Махна, не подібний був до кабінетів інших великих людей. Там не було м'яких меблів, канап, люстер, столів до письма й обкладинок з ділами. Голі стіни, стілець, ще стілець, звичайний незастелений стіл і обґризок оливця на ньому.

Нестір кинув сиву шапку на підвіконня й попустив трохи пояса на жупані. Він був похмурий. Цілу ніч тягся безладний бенкет переможників. Були теж дерев'яні стільці, незастелені столи, а на них

пляшки й повії. Стріляли з пістолів розкуйовджені постаті, хиталися п'яні стіни, повітря клекотіло гуком і лайкою. Льовка Задов давав повіям цілувати свої оброслі волосаті ноги й казав узивати себе „королем сифілісу“.

Серед гострих випарин жіночого тіла, у смороді блювотини й бруду танцювали гопака, стрибали, боролися. А круг нього, круг Нестора Махна, сиділи п'яні анархісти й гукали:

— За здоров'я всенароднього ватажка!

— Хай живе великий анархіст Махно!

— Другий і більший Бакунін!

А тепер Махно згадував про це з огидою й злістю. Він стиснув губи й прошепотів:

— Гади, гади повзучі...

Він почував, що всі лізуть до нього, як воші, липнуть, щоб посмоктати з його перемог, щоб повернути його на своє. Він знав, що його оточують всілякі шпики — комуністичні, петлюрівські, ліво-есерівські. Він бачив їх наскрізь, ненавидів їхні підступи й невиразні натяки. Кожне слово їхнє було замах на нього, а він хотів бути тільки собою.

Потім повій вишикували парами й Нестір вибрав одну. Всі заляскали в долоні, обрана приємно посміхнулася, і це визначило її долю: Нестір застрілив повію з ногана, бо її посмішка була продажня, як гукання анархістів. На тому скінчився бенкет.

Погляд батьків спинився на Алімі. Татарин байдуже сидів на дзиглику, дивився перед себе й ворухив губами. Це теж був паразит на Несторі Махні. Татарин жив з його жорстокости, з того, що батько мусів прибирати з шляху людей, щоб його не прибрали. Це звалось „красти“ — забити нишком і приховати.

Нестір зрушив з місця, де став був увійшовши, й схопив татарина за плечі:

— Сволоч! Пішов вон!

Він випхав татарина за двері, і разом пішло по фойє глухе шепотіння:

— Батько кричить.

Ця звістка знімала слова з уст, творила мовчанку, де сягала.

— Батько кричить.

Бо гнів батьків був страшний.

Нестір Махно сів до столу. Хвилювання його меншало. Йому радісно було почувати, що він сам у кімнаті. Він замислився.

Волін каже — треба здійснити анархізм. Для цього обрати певну територію, осісти на ній і там виявити творчі сили анархізму. Нестір посміхнувся. Нащо територію й осісти? Інші кажуть: національне питання. Це петлюрівці. Інші кажуть: соціальне. Це комуністи. Невже не можна просто так, без ніяких питань?

— Мене ніхто не розуміє, — думав Нестір Махно.

І все це брехня. Відколи люди живуть, а питань не розв'язали. Та й розв'язувати не треба, ні до чого воно. А жити так: іти далі, далі... Не сидіти. Так треба жити.

Нестір зітхнув.

— Мене ніхто не розуміє, — прошепотів він.

Глибокий сум огортав його. Нікому незнані струмки розливалися в батьковій душі. Його очі спинилися й усе тіло пройняла пестлива млюсть. Він витяг з глибокої кешені записну книжку, схилювся й узяв олівця. Він поволі писав:

Гей, батьку мій, степе широкий!
А поговорю я ще з тобою...
Бо молодії-ж мої бідні роки
Та пішли за водою...
Ой ви, зізди, зізди бліскупчі!
А вже й квасота мені ваша зовсім не мила...
Бо на темний мій кучир
Та лягла пороша біла.
Ой ночі, чорні та безокі!
І не видно мені, куда йду...
Ще змалку я одинокий
Та такий і пропаду.
Де-ж, брати ви мої любі?
Ніхто сліози горькі мені не витер...
І от стою я, мов дуб той,
А кругом тільки хари та вітер...

Якийсь час Нестір дивився на вірша, і йому було гарно. Він погортав книжку, знайшов ще свої вірші і в кожному з них глибоко спізнавав себе самого — сумовитого і до жалю самотнього.

Потім згадавши, що має приймати громадян, він хутко сховав книжку й гукнув:

— Пропускай!

Перший зайшов завідувач дитячим будинком. Шию в нього пов'язано шарфом, чоботи голосно скрипіли, а він ступав якось навмисно твердо. Він подав батькові заяву: діти, числом 30, жебрають по місті, годуються з смітників, варять стерво. За останній тиждень померло четверо, на цингу захоріло дев'ятеро. Це писав сам завідувач, дуже коротко. А внизу кривульками дописали діти: „Поможіть нам. Нам холодно, ми босі. Ми дуже хочемо їсти“.

Батько Нестір Махно прочитав заяву й глянув на завідувача. Той теж дивився йому ввічі зілсними іскристими очима.

Тоді батько встав і промовив:

— Ідіть.

Він провів завідувача до невеличкої порожньої кімнати, що поруч, і відчинив дерев'яну шафу. Там пакунками лежали різні гроші.

— Беріть, скільки треба, — сказав Нестір Махно.

Завідувач вагався, чи не жарт це. Це було неправдоподібно. Але батько суворо гукнув:

— Бери, чого стал!

Вирядивши завідувача з грішми, батько зліг на підвіконня й дивився.

За вікном, завітчанним жовтнявим блиском осіннього сонця, лежало підвладне йому місто. Підвладне — він відчув це й посміхнувся. І нащо ховати від себе, що він великий? Це місто будовано століттями,

а в кінці століть прийшов він і може знищити його чи залишити. І хіба ім'я його не котиться степами, несучи жах, руїну і разом давню свіжину землі? Хіба не поставлено його міцно на прапорах і не накреслено на вічних сторінках історії?

Його ім'я! Воно було. Він розсипав його, як росу на поля, воно зійшло буйно, він бачив його скрізь, а сам утратив. Та й сам він хто, оповитий химерною гірляндою легенд? Він посміхнувся. Хто він? Він — хтось, що повстав з темних глибин землі, щоб промайнути забутим огнем далеких днів.

Велич огортала його. Нестір випростувався, вищав, обличчя йому овівав солодкий легіт самозакохання. Порив могутньої волі обійняв його.

Він гукнув на значкового й сказав:

— Хай хлопці погуляють.

Далі він прийняв цілу делегацію від залізниць. Вони сказали, що залізниця є річ потрібна, що її треба підтримати й налагодити.

Махно відповів:

— Налажуйте, я не проти. Тільки мені це не нужно — у мене тачанки.

Потім зайшла Ксана. Вона була спокійніша за всіх одвідувачів. Бо ті приходили просити, вона — тільки бачити. Бачити його — це була найтаємніша її мрія, найглибше прагнення решток її душі. Вона не мислила про це, а жила тільки ради цього. Бо він прийшов і так нагло змінив річище її життя, сказав водам його зійти на шляхи, залляті кров'ю. Він прилучив її до свого таємничого походу по землі, і волю його вона скрізь почувала: він був її невиразні кошмари, нерухомість її очей і дотики тонких пучок до обличчя.

Махно зустрів її ввічливо.

— Сідайте, — мовив він, — кажіть, яке діло.

Ксана мовчала. Вона хутко оглянула його й спустила очі, свідомо його близькості й сили, що непереможно від нього віє. А Нестір тихо посміхнувся. Йому не первина було, що приходять інтелігентки. Але ця була незвичайна. Він не бачив ще таких тонких рис, ніжного профілю, блідих шляхетних рук. Вона така неподібна була до повії, що він уночі застрелив.

Нестір Махно нахилився й мовив:

— Приходь увечері сюди. Я буду. Тебе пропустять.

Вона не йшла. Він узяв її руку й поляскав своєю долонею:

— Иди, дурненька. Я зараз занят.

— Да, я прийду, — відповіла вона.

Готель „Асторія“ був уже далеко позаду. Ксана, йдучи додому, стиснула руку, де горів його дотик. Найдорогший образ мінився в її душі тисячами відбитків, мов серед чарівних дзеркал. Їй здавалося вже, що вона бачила була переможника в своїх юнацьких снах, коли вперше прокидалося тремтіння її грудей. Все життя її, що було, схилилося перед заповідним, що має бути. Серед блілого дня, в схолоднілих проміннях осені розцвітала її остання любов.

То не була жага. Коли прийде вечір цього дня, вона гладитиме його закинуте назад волосся й дивитиметься вглиб його могутніх очей. Він лежатиме їй на радісних колінах і тихо розповість у темняних присмерках дивну історію свого життя. Він розкриє в її обіймах таємниці

свої сили і ті сховані джерела, що живлять його волю. Вона відчуватиме його серце, напоєне хвилями чужої крові, що він мусив пролити, щоб бути. І смертельна рука його спочине на її плечі, оповита великою ніжністю, що створила вона з жаху й болю.

Назустріч їй проїхала махнівська сотня, недбало кинувши повіддя на гриву. Вони співали свій гімн, оповіщаючи принишклому місту свій програм, тактику й мету:

Ой, яблучко,
куда котишся?
До Махна попадьош —
не воротишся...

Хлопці почали гуляти.

З тачанок скинули кулемети, і вони поволі, від будинка до будинка переїздивши, сповнялися рухомим майном, найбільше оджею. Її махнівці любили. Вона вабила їх надзвичайним своїм кроєм, своєю притаманністю панству. Брудні, веселі чубаті хлопці натягали на чоботи європейські штани, а на кремезні плечі — піджаки й візитки. Жадоба колекціонерів охоплювала їх, на костюм вони одягали ще костюм, зневажаючи розміри, а поверх, наопашки, брали м'які кожухи й жіночі ротонди. Вони ходили грубезні, надмухані пишнотами вбрання, а проте поважані й суворі.

Білизна міських жінок чарувала їх своєю дивною м'якістю і мереживом. Коли розпадалися перед ними гардероби й комоди, вони брали в руки тонкі пахучі сорочки, прозорі панталони, розгортали їх, роздівлялися на світло, невиразно відчуючи, що й кохання тут таїть їм незнані насолоди. Вони ховали їх по кешенях, мов любовні талісмани.

Ще любили вони золото й срібло, бо воно дає хвилини щастя й владу над людьми. Їхні пальці ясніли десятками каблучок, до ноганів вони чіпляли годинники й ланцюжки. Килимами й сибірськими хустками вони кульбачили коней, мов східні володарі перед походом. А все інше складали жужмом на тачанки.

За яких дві години велике грабування почало обертатись на звичайну працю й мирне видовисько. Тачанки загонами охопили квартали, пересуваючи від розкішних помешкань купців, фабрикантів до скромних притулків пересічних людей. І ніхто не опирався вже й не лементував. Це було масове й фатальне. Грабований будинок оточала юрба цікавих, що серед них були й уже пограбовані; де-хто заходив і в середину подивитись, як це відбувається. Сміхи й дотепи прикрашали порівняння багатств. Вряди-годи, коли витягали з будинка приховані лантухи цукру, борошна, сувії мануфактури, ящики чобіт, — переможники гукали:

— Егей, сюди!

І починався розподіл. Сварилися бабусі, простягаючи хусточки на цукор, верещала дітва, чоловіки приймали дарунки в картузи й капелюхи. Це був казковий час, коли хлопчаків знаходили по вулицях загорнені в ганчірку гроші, а дівчата, йдучи поуз, одержували несподівано коралі й панчохи з щедрих рук переможників.

Цей день записано на скрижалях міста, що знало чотирнацять влад перед тим і багато потому. Кам'яне й гордовите, оселя культури і зверхности, воно навколішках приймало ганьбу від буйного села, що

залило його вулиці. Село вийшло з своїх мазанок і стріх, поклато руку на той незрозумілий механізм, звідки йшли усі накази, куди возилось податки, де жили дідиці, лунала чужа мова й зникав викоханий у степах хліб. Село прийшло один раз могутнє і місто стенулося з палкого подиху степів, здавалось уже підвладних назавсігди. А от сталася третя революція — великий похід села на місто.

Андрій Петрович стояв на порозі своєї кімнати й дивився. Двоє махнівців у шапках розкидали його книжки, витягали брудну білизну з кошика, що під ліжком. Один сіпнув скатертину, що віддавна прикрашала покалічений стіл, — і єдина склянка, вірна подруга господарева дзвінко загинула на підлозі. Тоді білявий хлопець запхнув білизну під ліжко й промовив:

— Так. Значить, кончай.

Він видобув з-за халяви срібний портсігар і закурив.

— А де живе поміщиця Васюкова? — спитав він у Андрія Петровича.

— Не знаю, — відповів той, — не чув.

— Да. Значить, виїхала.

По інших кімнатах теж кінчали. В помешканні урядовця почт і телеграфів не було цінних речей, тим-то брали все вряд — серветки, ложки, подушки. З трьох крісел безжально зідрали оксамит і лишили їх голими посеред хати, де завалено грубу — шукали скарбів. Марта Данилівна сиділа на лавці біля буржуйки весь час, поки десятеро легенів патрали її кімнати. Під грюкіт шаф і чобіт вона часом схоплювалась і знову сідала. Їй раптом займалось бажання впасти навколішки й благати. Хлопці гукали, лаялись, торохкотіли посудом, а вона сиділа, тримаючи на грудях руку.

Григорій Опанасович стояв у кутку. З кожною зрушеною річчю і перекинутим стільцем у нього холонула кров. Жах обіймав його. Мовчазний завсігди, він стримував себе, щоб не завити, щоб не кинутись і не здушити чийогось ворожого горла. Потім він зблід і знесилів. А коли почали розходитись, Григорій Опанасович з новою силою зрозумів, що все кінчилось, що ніколи не повернути йому плодів своєї праці, і мрії його потрощено назавсігди, і немає вже життя, тільки непотрібні обдерті дні. Він бачив — один з махнівців поніс його пальто. Розпач хитнув його, він кинувся й забубонів:

— Моє пальто... моє...

Його очі блимали, слова бовкнули глухо, і руку він простяг, як голодний жебрак. Тоді хтось промовив:

— Оддай, Мишко. Це їхнє.

До ніг йому кинуто пальто. Він підняв його й надів. Холодні судорги зігнули йому пальці. Він сів на розпанахане ліжко, загортався в пальто й згинався.

Всі пішли. В порожніх хатах поволі осідав сполоханий пил. За вікнами темнішав день, крізь відчинені двері котилися холодні передвечірні подихи. Григорій Опанасович сидів, зловісна тиша проймала його тіло німим холодом і тремтінням.

Марта Данилівна підійшла до нього й сказала:

— Що вони зробили... Подивись, що вони зробили...

Вона стисла руками груди й прошепотіла:

— Альошо, чого ти не захистив нас? Ти - ж рідний, ти - ж син...

Вона змовкла й стояла. Григорій Опанасович підвів голову й дивився на неї. У присмерках, що гусли й насувалися, він виразно бачив блідоту її обличчя, зморшки й погаслі очі. Він згадав колишню Марточку на станції й себе. Там почалося їхнє тихе кохання на платформі, коли гаснули лихтарі після вечірнього потягу. Потім вона родила дітей, а він працював. Життя було таке гарне... Він затулив обличчя руками, припав до матрацу й заплакав голосно, як ображена дитина, хлипаючи й захлинаючись.

Повернувся Колька.

— Кришка. Повезли, — сказав він.

Почувши, як плаче батько, він спинився. В батькових стогонах він уперше відчув глибоке гнітюче горе. Він поляскав батька рукою по плечі:

— Папко, брось! Ну, забрали — й хай. Велике діло — проживем. Будемо вдвох робити... Папко! — Він подумав і додав:

— Службу покинь. Будемо спекулянтити. Компанію наберемо. Не плач. Він справді почував себе бадьоро. Папа й мама, що командували ним раз-у-раз, тепер такі безпорадні. Він візьметься до праці, годі вчитись і байдикувати! Тепер такий час, що коли не подбаєш за себе, то й помирай. Та й батьки вже старі. Важливість хвилини надавала йому спокою й певности.

— От ви й не подивилися, що осталось. Де сірники?

Колька здобув десь сірники, взяв каганця й розпочав господарські оглядини.

— Тарілка... спідниця... моя сорочка... — бубонів він десь.

Андрій Петрович тим часом прибрав у своїй кімнаті. Всі книжки знову лежали на своїх місцях, ліжко застелено, сміття заметено. Старий запалив моргалку й оглянув хату. Вона була убога, а бадьора.

За бурхливих подій цього дня він утратив тільки шапку свою — вона вподобалась, — та склянку. Але він мав ще картуза та глиняний кухлик і не вбачав нічого небезпечного в своєму становищі.

За цей день вийшло ще газет. На друковане слово проголошено волю — і от з'явилися газети всіх напрямків. Це був несподіваний розцвіт преси, коли за десять верстов від міста лунали бої.

Андрій Петрович поволі проглядав їх. Вони цікаві були своєю одноманітністю, — кожен запевняв, що саме він є найбільший приятель народів, і тільки він знає ліки зробити його щасливим.

— От, — думав старий, — які гарні рецепти, і як багато вмирає від них людей.

Зайшов Колька.

— Дядьку Андрію, — заклопотано сказав він, — там з Ксаною не гаразд. Про Ксану всі забули.

— Що їй? — спитав старий.

Колька повів його до кімнатки при кухні, де складали непотреб усякий: порожні пляшки, битий посуд, ганчір'я.

— Вона тут?

Колька черкнув сірника. Долі, захиливши на спину голову, розкинувши руки, зігнувши голі коліна, лежала Ксана потворною купою оганьбленого тіла.